

বিষ্ণু বাভাব স্মৃতিৰে —

প্রগতিশীল শিল্পী সাহিত্যিক সংঘ

বোকাখাট।

২০ জুলাই ১৯৬৯

প্রকাশ — প্রগতিশীল শিল্পী সাহিত্যিক সংঘ।

বোকাখাট।

সম্পাদনা — শ্রীভবেন শইকীয়া

শ্রীভূপেন হাজরিকা

প্রথম কলিকাতা বিশ্ববিদ্যালয়

ছাপা কৰোতা — ইউনাইটেড প্রেছ, গোলাঘাট।

“আজি প্ৰত্যেক অসমীয়াই সকল কৰা উচিত, — অসমক
মৰিবলৈ নিদিওঁ, অসমীয়াক জান যাবলৈ নিদিওঁ, — অসমীয়া
সংস্কৃতিক লুপ্ত হবলৈ নিদিওঁ। অসমৰ বুকুত বৈচিত্ৰ্যৰ মাজত
ঐক্যৰ ডোলেৰে গুথি. দুনাই শক্তিশালী নতুন অসমীয়া জাতি
গঢ়ো, — শক্তিলান নতুন অসম গঢ়ি সমৃদ্ধিত শক্তিৰে সুন্দৰতমা
ন অসমীয়া সংস্কৃতি ৰচো, — দুনাই নাগিনী ডালিমীৰ দেশ অসমীয়াৰ
বুকুলৈ আনি সোণৰ অসম গঢ়ি আশাৰ ৰংঘৰ, আকাঙাৰ
কাৰেংঘৰ, কামনা বাসনাৰ তলাতল ঘৰ সাজো।”

—বিষ্ণু প্ৰসাদ বাভা

জন্ম— ১৯০৯ চনৰ ৩১ জানুৱাৰী।

মৃত্যু— ১৯৬৯ চনৰ ২০ জুন।

শ্ৰেষ্ঠ জননেতা, শ্ৰেষ্ঠ সংস্কৃতি সাধক কলাগুৰু বিষ্ণু প্ৰসাদ
বাভাদেৱৰ স্মৃতি দিবসত প্ৰগতি জনাইছো।

সম্পাদক —

—ঃ বিষয় সূচী :—

বিষ্ণু বাভা— (কবিতা)	ক্ষীৰোদ কুমাৰী বৰদলৈ
সৰ্ব গুণ কৰ —	চিদানন্দ শইকীয়া, এম, এ
সেই সোণালী কলোচাচ	গোলাপ খাউণ্ড, এম, এচ, চি
শিল্পী বাভা—	ধৰ্মেশ্বৰ ঠাকুৰ
বিষ্ণু বাভাৰ পদস্পৰ্শৰ স্মৃতিৰে	ভূপেন হাজৰিকা
বাভা ককাইদেউক যি দৰে জানো—	ভবেন শইকীয়া, বি, এ

—বিষ্ণু বাভা—

ক্ষীৰোদ কুমাৰী বড়দলৈ

প্ৰেক্ষাগৃহ শোকাচ্ছন্ন

যেন সন্তপিতৃহীন মন

হা-হতাশ, বেদনাত বিভ্রান্ত।

শ্ৰেষ্ঠতম অভিনেতাৰ জীৱন নাটৰ শেষ অঙ্কৰ

শেষৰ দৃশ্যত

অসীমৰ গতিময় স্ফুলিঙ্গ তেওঁ।

কোনে জানে শেষ ক'ত!

হয়তোবা হ'বপাৰে প্ৰোজ্জ্বলিত অগ্নিকুণ্ড এক

নতু—

জাপানী হাইকুৰ দৰে যুগমীয়া

দূৰন্ত “বিপ্লৱ” বাভা

আভা যাৰ বাপতি সাহোন হ'ব পাৰে

এই চাম শোকাচ্ছন্ন উত্তৰ পুৰুষৰ ॥

সৰ্ব গুণাকৰ

চিদানন্দ শইকীয়া।

বিষ্ণু বাৰ্ভা! বিৰাট প্ৰতিভা সম্পন্ন, অসমীয়া কলা-কৃষ্টিৰ বৰ্ত্তমান যুগৰ এজন নায়ক। নিজৰ প্ৰতিভাৰে নিজেই দ্বীপু, মহান্ সৃষ্টিকাৰী, সৰ্বগুণাকৰ, অসমীয়া সংস্কৃতিৰ স্বয়ং সম্পূৰ্ণ কলাকাৰ তেওঁ। ভাবিলেই আচৰিত হ'ব লাগে! কি দৰে একেজন লোকৰ গাত অতবোৰ গুণৰ শোভা বৰ্দ্ধন কৰিছিল। সুৰ-শিল্পী তেওঁ, সুৰৰ সৃষ্টি কৰিব পাৰে। অসমৰ চিৰি লুইত আৰু চতাই পৰেবতৰ সুৰৰ সৃষ্টিকাৰক বাৰ্ভা। অসমৰ মৰমী সুৰেই বাৰ্ভাৰ কণ্ঠইদি ধ্বনিত হৈছিল। নিজেই গান লিখে সুৰ দি গায়। আনকো শিকাব পাৰে। অসমৰ থলুৱা দেশী বিদেশী এনে বাঢ় নাই— যি বোৰ বাৰ্ভাই বজাব নাজানে,— যিবোৰৰ সুৰৰ লগত বাৰ্ভাৰ পৰিচয় নাই। অসমৰ বুকত থকা জনজাতীয় কৃষ্টিৰ সৈতে অসমীয়া কৃষ্টিৰ সম্বন্ধ ঘটাই বাৰ্ভাই সৃষ্টি কৰিব বিচাৰিছিল এক অপূৰ্ব গণ সংস্কৃতি — মহান অসমীয়া সংস্কৃতি। তেওঁ নৃত্য-শিল্পী। যি জনে তাণ্ডৱ নৃত্য প্ৰদৰ্শন কৰি কাশী মহানগৰীত এদিন সকলোকে চমকিত কৰি, সোণৰ পদক লাভ কৰিবলৈ সমৰ্থ হৈছিল, বাৰ নৃত্য দেখি ভ'বতৰ শ্ৰেষ্ঠ দাৰ্শনিক, শিক্ষাবিদ ভাৰতৰ ভূতপূৰ্ব ৰাষ্ট্ৰপতি ডঃ সৰ্বপল্লী ৰাধাকৃষ্ণণ মুগ্ধ হৈছিল। তেওঁ চিত্ৰকৰ। শঙ্কৰ-মাধৱৰ কাল্পনিক চিত্ৰই এদিন অসমত জাগৰন আনিছিল। নিজৰ সাধনাৰ বলত তেওঁ যি চিত্ৰ-কলাৰ সৃষ্টি কৰিছিল যি আছিল সঁচাকৈয়ে বহুজন প্ৰসংশিত বহুজন সমাদৃত প্ৰকৃত কলা-মূল্য চিত্ৰ। অভিনেতা হিচাবে

বাভাৰ স্থান সকলোৰে ওপৰত। বিভিন্ন বঙ্গমঞ্চত আৰু চিনেমাত
 তেওঁ কৰা অভিনয় যি এবাৰ দেখিছে, সিয়েই তেওঁৰ অভিনয়ৰ ডুৰি
 ডুৰি প্রশংসা কৰিবলৈ বাধ্য হৈছে। “এৰা বাটৰ সুৰৰ” হালোৱা
 জনৰ হাঁহিটো জানো অসমীয়াৰ প্ৰাণৰ হাঁহি নহয়! অভিনয়
 কৰাই নহয়; অভিনয়ৰ বিষয়, বঙ্গমঞ্চৰ বিষয়ে তেওঁৰ জ্ঞান
 আছিল প্ৰচুৰ। সাহিত্যিক তেওঁ “তেওঁৰ লিখাৰ এটা নিজস্ব
 ঠাঁহ আছিল। অসমৰ জন-জাতি লোকৰ বহুতো শব্দ তেওঁ
 নিৰ্বিবাদে অসমীয়া সাহিত্যত প্ৰয়োগ কৰিছিল। অসমৰ জনজাতি
 লোকৰ বিভিন্ন ভাষাকে মুখ্য কৰি ১০/১২ টা ভাষা তেওঁ
 লিখিব জানে, ক’ব জানে আৰু বুজে। ক’ব পৰা পালে তেওঁ
 ইমানি প্ৰতিভা! বাভাৰ বক্তৃতা অসমীয়া সমাজৰ বাবে এক
 বিশেষ আকৰ্ষণীয় বস্তু বুলি ক’ব পাৰি” অনৰ্গল,— অকনো
 নোৰোৱাকৈ দিয়া দীঘলীয়া বক্তৃতা, শ্ৰোতাৰ বাবে ইমান শ্ৰুতি-
 মধুৰ হৈ পৰে যে কাৰো আমনি নালাগে। বক্তৃতাত যি কলাৰ
 প্ৰয়োগ কৰিব লাগে তাক শিল্পী বাভাই বেচ বুজে। সঙ্গীতজ্ঞ
 হিচাবে বাভাৰ কীৰ্ত্তি সকলোৰে ওপৰত। কামৰূপীয়া সুৰ কি?
 প্ৰকৃত বৰগীতৰ সুৰ কি তাক বুজিছিল বাভাইহে। অসমৰ এই
 থলুৱা সুৰক বিজিতৰীয়া হবলৈ নিদিছিল। মুঠতে অসমীয়া
 সংস্কৃতিৰ বাভা আছিল— অভিভাৱক, প্ৰচাৰক, বাহক আৰু
 প্ৰতিভা। মহাপুৰুষ ক্ৰীমন্ত শঙ্কৰদেৱৰ পাচত কলা কৃষ্টি সকলো
 একেজনৰ গাতে থুপ খাই পৰা ব্যক্তি আছিল— বিষ্ণু বাভাহে।
 বৰ্ত্তমান যুগৰ যুগান্তৰকাৰী অসমীয়া সংস্কৃতিৰ নায়ক বাভা।
 বাভাৰ ব্যক্তিত্বৰ প্ৰভাৱ বহুদিনলৈ অসমীয়া সমাজৰ ওপৰত
 স্থায়ীভাৱে থাকিব নিশ্চয়। এইজন বাভা চিৰ চেনেহী, সুজলা
 সুফলা অসমী আইৰ প্ৰাণৰ ধন।

নিজৰ প্ৰতিভা নিজৰ গাতে বিকশিত হোৱাৰ উপৰিও
 বাভাই বিচাৰি পাইছিল অসমৰ বুকুত এক নতুন গণ কৃষ্টিৰ সন্ধান।

বিপ্লবী বাভাই— জনতার মুক্তির হকে অশেষ নির্যাতন বরণ কৰিও
 এক নতুন আদৰ্শৰে পৰিবেষ্টিত এক শ্ৰেণী বিহীন সমাজৰ বুকুত
 দেখা পাইছিল গণ সংস্কৃতিৰ ৰূপ— যিটোৱে তেওঁৰ পিচৰ বয়সত
 পৰিপূৰ্ণতা লাভ কৰিবলৈ গৈছিল। তেওঁ ভাৱদৰে উপলব্ধি
 কৰিছিল যে, সমাজত সুখ-স্বাহন্দ বিৰাজ কৰি, শোষণ বিহীন
 সমাজ এখন গঢ়ি উঠিলে প্ৰকৃত সংস্কৃতিৰ বিকাশ সাধন নহয়।
 সেয়েহে তেওঁ বিপ্লবী শিল্পী হিচাবে জনতাৰ সংগঠক, জনতাৰ
 পথ প্ৰদৰ্শক, নতুন গণ সংস্কৃতিৰ সৃষ্টিকাৰক হিচাবে যুঁজত অৱতীৰ্ণ
 হৈছিল। কিন্তু তেওঁৰ 'এই চিন্তাধাৰা আৰু যুঁজে পৰিপূৰ্ণতা
 লাভ কৰিব নোৱাৰিলে।

বাভাৰ যি মহান প্ৰতিভা আছিল সেইমতে অসমীয়া
 সমাজে বিশেষ অৱদান নোপোৱাতো বৰ পৰিতাপৰ বিষয়।
 ইয়াৰ কাৰণ হয়তো অসমীয়া মানুহে তেওঁৰ গুণৰ মোল বুজিব
 নোৱাৰাতো অথবা তেওঁ অসমৰ বুকুত এটা অনুকূল পৰিবেশৰ
 সৃষ্টি কৰিব নোৱাৰাতো।

বাভাৰ আগতীয়া জীৱনত আহৰণ কৰা কলা-কৃষ্টিক ৰূপ
 দিবলৈ নতুন পথ বাছি লৈছিল— পিচৰ বয়সত। সংস্কৃতিৰ
 বোৱঁতি সৃষ্টিত তেওঁৰ শিল্পী মনে, ঠাই পাইছিল প্ৰগতিৰ বাটত
 তেওঁৰ শিল্পী ভাৱক আগ বঢ়াই লৈ গৈছিল। বাভাৰ সপোন
 এদিন বাস্তৱত পৰিণত হ'ব আৰু বাভা জীয়াই থাকিব— হেজাৰ
 হেজাৰ মুক্ত মানৱৰ বুকুৰ মাজত পথ প্ৰদৰ্শক হৈ—।

নতুন যুগৰ সোঁতত হয়তো আগন্তুক শিল্পীয়ে বাভাক
 সোঁৱৰণ কৰিবলৈ সময় নাপাব। কিন্তু বাভাই দেখুৱাই দিয়া
 পথৰ বাহিৰে সত্যন্তৰ নহব।

বাভা ভৱিষ্যতৰ সমাজত স্থায়ী হৈ বব।

জয়তু বাভা।

সেই সোণালী কলোচাচ

(এটি অনুভূতি : বিষ্ণু বাতাব দেহাৰমানত)

— গোলাপ খাউণ্ড

বহুত দিনৰ কথা নহয়, ১৯৫০ চন তেতিয়া।

অসমৰ প্ৰধান মন্ত্ৰী (পাছত মুখ্যমন্ত্ৰী) লোকপ্ৰিয় (এই উপাধি তেতিয়ালৈকে দিয়া হোৱা নাছিল। স্বৰ্গীয় ডঃ ভুবনেশ্বৰ বৰুৱাই বাতৰি কাকতত এখন চিঠি লিখা মনত আছে, লোকপ্ৰিয় উপাধি দিব লাগে বুলি, মৃত্যুৰ পিছৰ কথা) গোপীনাথ বৰদলৈৰ মৃত্যুৰ পাছত শ্ৰীবিষ্ণুৰাম মেধি অসমৰ মুখ্যমন্ত্ৰী হয়। সেই সময়তে আমাৰ স্কুলৰ (গোলাঘাট গৱৰ্ণমেণ্ট বেঙ্গবৰুৱা হাইস্কুল, এতিয়া হায়াৰ চেকেণ্ডেৰী) আমাৰ শ্ৰেণীৰে এজন ছাত্ৰক (নামটো মনত নাই) পুলিচে গ্ৰেপ্তাৰ কৰা বুলি জানিবলৈ পালে। পাছত কাৰণটোও জানিলো - তেওঁ হেনো কমিউনিষ্ট আছিল। পুলিচে তেওঁৰ মেছত খানাতালাচ কৰি কিছুমান নিষিদ্ধ কিতাপ পাইছিল হেনো।

শুনিছিলো 'বিষ্ণু মেধী'য়ে কমিউনিষ্ট বিলাকক বিচাৰি খোঁচাৰি উলিয়াবৰ কাৰণে গোটেই দেশতে পুলিচ, মিলিটাৰী নিয়োগ কৰিছে।

মোৰ এগৰাকী আত্মীয়ৰ ককায়েক ডিব্ৰুগড় মেডিকেল কলেজত পঢ়ি থকা অৱস্থাত প্ৰায় সেই সময়তে ডিব্ৰুগড়ৰ বিখ্যাত নালিয়াপুল হত্যাকাণ্ডৰ লগত জড়িত হৈ গ্ৰেপ্তাৰ হৈছিল। এয়াও হেনো কমিউনিষ্টৰ কাৰ্য্যকলাপ।

ঠিক তেনে সময়তে গোলাঘাটৰ ইউনিয়ন লাইব্ৰেৰীত এখন
সক পুস্তিকা চকুত পৰিছিল “অসমীয়া কৃষ্টি” লিখক— শ্ৰীবিষ্ণু
প্ৰসাদ বাৰ্তা।

প্ৰায় সেই সময়তে গোলাঘাট চহৰলৈ অসমীয়া কথাছবি
‘ছিৰাজ’ আহিছিল। ছবিত চিনাকী দিওঁতে বিষ্ণু বাৰ্তাৰ নামটো
বাৰে বাৰে চকুত পৰিছিল। আধুনিক ভাৱলোকৰ ভূমিকাত
বাৰ্তাক দেখা পাইছিলো।

সেই সময়তে কাণত পৰিছিল— কিবা আন্দোলনত বিষ্ণু
বাৰ্তাই কামৰূপ জিলাৰ বেলতলা নে কোনোবা ঠাইত পাঁচ-ছজন
মানুহ হেনো গুলীয়াই বধ কৰিছিল। তাৰ পিছৰ পৰা হেনো
তেওঁ ফেৰাবী আচামী!

কেতিয়াবা শুনিছিলো বিষ্ণু বাৰ্তাই নিজে ধৰা নিদিলে
পুলিচে হেনো তেওঁক ধৰাৰ সাধ্য নাই—।

কেতিয়াবা শুনিছিলো বিষ্ণু বাৰ্তাৰ মূৰটো হেনো যেয়ে নি
পুলিচক দিব পাৰিব তেওঁ পাঁচ হেজাৰ টকা পুৰস্কাৰ পাব। উৰা
বাতৰিৰোবে স্থায়ীভাবে মনত বেখাপাত কৰা নাছিল যদিও স্কুললৈ
আহোতে যাওঁতে কিছুমান শব্দ মনলৈ আহিছিল— আহি আছিল।

“অসমীয়া কৃষ্টি— শ্ৰীবিষ্ণু প্ৰসাদ বাৰ্তা— চিনেমাত দেখা
মুখ এখন— বিষ্ণু বাৰ্তাই মানুহ গুলীয়াই মাৰিছে— বিষ্ণু বাৰ্তাৰ
মূৰটো.....।”

কথাবোৰ একো বুজা নাছিলো —, এদিন আত্মীয়া গৰাকীয়ে
সকলোৰে আগত হুক্ হুকৈ কন্দা দেখিছিলো—, এজনে কলে,
“ককায়েকৰ চাবে সাত বছৰ জেইল হৈছে— সেয়ে মনৰ দুখত
কান্দিছে—” কথাবোৰ একো বুজা নাছিলো।

বোধকৰো ১৯৫৩ চন।

ছাত্ৰ ভেটিয়া মই, যোৰহাট জগন্নাথ বৰুৱা কলেজৰ।

এদিন ক্লাছ নথকাত কলেজৰ মুখতে আলিত থিয় দি আছে। এনেতে দেখিলো বন্দুকধাৰী ছজন চিপাহীৰ দ্বাৰা পৰিবেষ্টিত হৈ এখন বিক্ৰাত উঠি এজন সুন্দৰ পুৰুষ কোৰ্টৰ ফালে গৈ আছে—

উন্নত শিৰ, তেজ বঙা স্বাস্থ্যৱান দেহ, গাত চুৰিয়া আৰু এখন গেকুৱা চাদৰ, ভৰিত এজোৰ খৰম" তেওঁক জেইলৰ পৰা কোৰ্টলৈ অনা হৈছে। কলেজীয়া বন্ধু এজনে ক'লে, “সেইজন ষ্টেন বকুৱা” পিছত জানিছিলো, এটা ষ্টেন গান তেওঁৰ বাজনৈতিক আদৰ্শই দিয়া সহচৰ— সেয়ে বাইজৰ মাজত তেওঁৰ নাম আছিল “ষ্টেন বকুৱা” (প্রকৃত নাম এতিয়া সকলোৱেই জানে)।

মানুহজন দেখি মনলৈ আহিছিল সংগ্ৰাম কি? তপস্ৱাব দৰে কিবা এটা বস্তু?”

১৯৫৭ চনত সেই এক অশৰীৰি অনুভূতি জড় দেহ লৈ আমাৰ মাজত উপস্থিত হ'লহি। বিষ্ণুৰাভা! বিষ্ণু ৰাভা!! মই কিন্তু তেতিয়াও এই পুৰুষক চিনিব পৰা নাছিলো, সেয়েহে বিষ্ণু ৰাভাক সম্বৰ্দ্ধনা জনোৱা বাজুৱা সভালৈ বাইজক আহ্বান কৰোতে কি শ্লোগান দিব লাগে মোৰ পৰামৰ্শ লোৱাত কৈছিলো—

“বাইজসকল আহক— বিশিষ্ট চিৰাজ কথা ছবিৰ অভিনেতা....”

‘অজ্ঞাতবাস’ৰ পাছত বিষ্ণু ৰাভা বাইজৰ মাজলৈ ওলাইছে তেজপুৰৰ পৰা জগন্নাথ বকুৱা কলেজৰ অনুষ্ঠানলৈ সন্মানিত অতিথি হিচাবে যোগ দিবলৈ যোৱাৰ বাটত এনিশা বোকাখাটত থপিছে সেই সুযোগতে বোকাখাটৰ পুৰণী সাহিত্য সভাই তেওঁক সম্বৰ্দ্ধনা জনোৱাৰ ব্যৱস্থা কৰিলে।

মাত্ৰ দুঘণ্টাৰ ভিতৰত সাজু হবলগীয়া হৈছিল।

কিন্তু সভাঘৰ লোকাৰণ্য হৈ উঠিল: এট বিখ্যাত কবিতা

জীৱন শিল্পী যেন এক অনন্ত হৈ গগ । সেয়ে বিষ্ণু বাভা আছিল
যেন এজন নশ্বৰ দেহী মানুহৰ নামৰ পৰা এটা অনুভূতি এটা
অশব্দীৰি প্ৰভাৱ ৰূপে বিয়াবন্ধ হৈ পৰিছে । (* তলত পঢ়ক)

অসমৰ খিলঞ্জীয়া জনজাতী বাইজৰ ভাবকপ, আৰু আৰ্য্য
সভ্যতাৰ ধ্বজাধাৰী অন্য জনজাতী বাইজৰ ভাবকপৰ দীপ-চুটাত
নিজৰ দৃশ্য প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰি বিষ্ণু বাভা আছিল এক উজ্জ্বল
সোণালী কলোচাচ : ‘সোণালী’ কৈছো এই অৰ্থত যে তেওঁৰ
আঙুলি পবনত প্ৰাণ পোৱা শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰৰ ছবি, ভাৰততে
বিখ্যাত কৰি তোলা শঙ্কৰী নৃত্যগীত, তেওঁৰ চকুত উদ্ভাসি
উঠা অসমৰ সৌকুমাৰ্য্য সকলো পৰম সুন্দৰৰে সমাবেশ হৈছিল
বিষ্ণু বাভাত । নিয়তিৰ নিষ্ঠুৰ আঘাতত সেই কলোচাচ হাঁৰ
ভাগি পৰিছে ।

বেজাৰ লাগিছে ! দুখ অৱশ্যে নকৰে... কাৰণ বিষ্ণু বাভাতে
অভিজাতৰ প্ৰাসাদোপম দ্ৰয়িং কমত সজ্জিত এটি ঋতুফল
নহয় ; বিষ্ণু বাভা হল বাইজৰ অন্য এটি নাম, অন্ততঃ অসমত—
যি বাইজ গছকৰ দুবৰি বন ॥

[বিষ্ণু বাভা মোৰ বাবে এটি ভাবকপ : সেই দেৱি নামৰ
আগত জী নাইবা ৩ দিয়া নাই আৰু দিয়াটো গই নিবিচাৰে]

—(০)—

* সম্বন্ধীয়া সভাত বিষ্ণু বাভাই ‘জ্যোতি ককাইদেউ’ৰ বচিত
এটি গীত গাইছিল “সোৱঁবনী, সোৱঁবনী....” কি ধীৰ মধুৰ কণ্ঠস্বৰ
সুৰত নিভাঁজ অসমৰ ছবি, বিষ্ণু বাভাই গান গাইছে সভাৰ
নিভাল.... সেই বিষ্ণু বাভাই হেনো মানুহ গুলীয়াইছিল..., গম্ভীৰ
সাগৰৰ অতল জলৰ আহ্বানৰ দৰে যাৰ বক্তৃতা ওলাইছে ।
সেই সুবটোৰ বাবে চৰকাৰে দহ হেজাৰ টকা আগবঢ়াইছে....

কিন্তু জনতাৰ শিল্পীৰ উন্নত দৃষ্টি শিৰ.... কণ্ঠত চিৰন্তনতাৰ
 স্রব....ঘোৰহাটৰ জনসমাবেশত (বিষ্ণু বাতাক চাবলৈ ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ
 উৎকণ্ঠা !) মিৰ্জ্জাৰ সাংস্কৃতিক অধিবেশনত। তেজপুৰত হোৱা
 অসম সাহিত্য সভাৰ অধিবেশনৰ সাংস্কৃতিক সন্ধিয়াত সেই কণ্ঠস্রব....
 সেই লহৰীময় দৃপ্ততা.... শুনিছো.... সেই স্রব আৰু সেই নাম....
 বিষ্ণুবাভা...বিষ্ণুবাভা... এক হৈ মোৰ হৃদয়ত জমি ব'ল!

“শিঙী সীৰাভা”

ধৰ্মেশ্বৰ ঠাকুৰ

প্ৰকৃতিৰ নন্দন কানন, দেৱতাৰ লীলাভূমি, অসমৰ মাটিত
 অসমীয়া ৰাইজৰ মাজত, অসমবাসীৰ ভাগ্যাকাশত ভোটা তৰাৰ দৰে,
 তিনিজন মহামানৱৰ আবিৰ্ভাৱ হৈছিল - জ্যোতি প্ৰসাদ, বিষ্ণু
 প্ৰসাদ আৰু পাৰ্বতী প্ৰসাদ। এই তিনিজন মহামানৱে ভোগ
 ঐশ্বৰ্য্যক নেওচি অসমীয়া জাতিক কলাৰ মাধ্যমেৰে, জগতৰ
 আগত পৰিচয় কৰি দিছিল— আৰু প্ৰচাৰ কৰিছিল অসমৰ শিল্প
 কলাৰ গোৰৱ।

অসমীয়া জাতিৰ দুৰ্দ্দিন-দুৰ্দ্দশাৰ কাৰণেই এজন এজনকৈ
 তিনিওজনেই অকালতে অসমীয়া ৰাইজৰ মাজৰ পৰা আঁতৰি গুছি
 গ'ল বহু দূৰলৈ— য'ৰ পৰা পুনৰ উভতি অহাৰ আশা নাই বিচাৰি
 যাবৰ পথ নাই। আশা নাই পথ নাই একো নাই বুলি অসমীয়া জন
 সাধাৰণে সেই কেইগৰাকী মহামানৱক পাহৰিব পাৰিব জানো?

কেতিয়াও নাপাহৰে। হজুৰা অসমীয়াই নাপাহৰে, থলুৱা অসমীয়াই নাপাহৰে, অসমৰ শিল্পী সমাজে নাপাহৰে, অসমৰ ৰাজনৈতিক দল সমূহে নাপাহৰে, অসমৰ সু-সাহিত্যিক সকলে নাপাহৰে। এই সকলকে সুৰঁৰি সুৰঁৰি অসমৰ শিল্পীয়ে গাব “লুইতৰে পানী যাবি ঐ বৈ,” “অ’ মোৰ মন শুন্ শুন্ শুন্” “সুৰৰে দেউলভে ৰূপৰ শিকলি”। এই সকলক মনত পেলাই অসমৰ শিল্পী সকলে পদুম কলি নাছ নাছিৰ, সোণৰ সোলেং বিছাৰি যাব,— সোণ পাহিৰ বিহাৰ আচলত বাচিব, তাণ্ডৰ নৃত্যৰ ভঙ্গিমাৰ। নট ৰাজৰ চিত্ৰ। এই মহাপুৰুষ সকলক স্মৰণ কৰি আৰম্ভ কৰিব খুজিছো কলা গুৰু বাতাদেৱৰ শিল্প প্ৰতিভাৰ এটা দিশ।

১৯৫৮ চন। বোকাখাটে প্ৰগতি পথত খোজ পেলাইছে। কেইবাজনো কলামোদী ডেকা গোট খাইছে। এই সকল আৰু স্থানীয় গন্য মান্য লোকসকলে স্থিৰ কৰিলে— এইবাৰ কিছু সন্মিলন-খন মেলাৰ ধৰণত পতা চুঙক আৰু তালৈ নিমন্ত্ৰণ কৰাহক কলাগুৰু বিষ্ণু বাতাক, ঢোলৰ যাদুকৰ মঘাই ওজাক আৰু ভোৰ ভালৰ নৃত্যকাৰ অৰহৰি বুঢ়াভকতক। কথামতে কাম হ’ল, সকলোকে নিমন্ত্ৰণ কৰিলে, স্থানীয় হাইস্কুলৰ শিক্ষক, ছাত্ৰ আৰু ওচৰ ঘৰিয়া লোকৰ সহযোগত বভা হ’ল। বিহু মেলাত ১ম নিশা “মগৰিবৰ আজান” নাটকৰ সহ অভিনয় কৰিবলৈ স্থিৰ কৰিলে। নাটকৰ আখৰা চলিল। সহযোগ কৰিলে সৰ্ব্বশ্ৰী দুৰ্গা হাজৰিকা, ডাঃ সোমেশ্বৰ বৰুৱা, সিদ্ধেশ্বৰ তামুলী, তাৰিণী কাকতি, মহিবুল হুছেইন, নীলমণি নাথ, কুমুম দত্ত (হাজৰিকা) আদি বহু জন লোকে। স্থানীয় বাইজৰ মুকলি মনৰ দান বৰঙণিয়ে ধনৰ অভাৱ দূৰ কৰিলে।

চ’তে গৈ এ গৈ বহাগ পালেহি। বহাগৰ পহিলা তাৰিখ।

বভাৰল বাইজেৰে ভৰপূৰ । বঙ্গমঞ্চত লুচৰিৰ প্ৰতিযোগিতা, ঢোলৰ চেও, পেঁপাৰ সুৰ, নামতিৰ নাম আৰু নাছনীৰ নাছৰ প্ৰতিযোগিতা হ'ল । তুদিনীয়া মেলাৰ আঁট ধৰিলে শ্ৰীচিদা শইকীয়াই—, সাংস্কৃতিক অনুষ্ঠানৰ দায়িত্বৰ অংশ দিলে মোক । দিনৰ কাম শেষ হ'ল । মনত আনন্দ লৈ বাইজ ঘৰলৈ গ'ল— বাতিলৈ সহ-অভিনয় চাবলৈ যাতে সোনকালে আহিব পাৰে এই আশাৰে ।

নাছনীৰ নাছোনত মঞ্চৰ কাম বাঢ়িল বাইজৰ কাম ওলাল । মঘাই ওজা আৰু নৰহৰি বুঢ়াভকতৰ উপস্থিতিয়ে আমাৰ মনত আনন্দ দিলে । দিলে যদিও বিষ্ণু বাভা " তেতিয়ালৈকে আহি নোপোৱাত আমাৰ বিহু মেলাৰ সৌন্দৰ্য্যত মোলান পৰি থাকিল । বাতি অভিনয় আৰম্ভ হ'ল । বুঢ়া ভকতৰ ভোৰতাল নৃত্যৰে । বাতিৰ কাৰ্য্য শেষ হ'ল । বাভা নাহিল ।

পিচ দিনাৰ কাৰ্য্য-সূচী আৰম্ভ হ'ল । কানুগাঁৱৰ লুচৰি আহি দেখুৱাই গ'ল বিহুৰ নতুন অৰ্থচ ঐতিহ্যত পূৰ্ণ এটা দিশ আমাৰ মন আনন্দত নাচি উঠিল ।

বাতিলৈ বিচিহ্নানুস্থান । নৰহৰি বুঢ়াভকতৰ দশাৱতাৰ নৃত্যৰ পাছতেই বাভাৰ কথা আৰম্ভ হ'ল । বড়ো ভাষাৰ প্ৰতি শব্দই যে আমাৰ ভাষা আৰু বঙ্গীয় সাহিত্য চহকী কৰিছে, বিহুৰ অতীত কাহিনীয়ে বড়ো ভাষাৰ মাজতহে বিচাৰি পোৱা হয় সেই দিনা তেখেতৰ কথাৰ পৰাহে জানিব পাবিলো । তেখেতৰ কথা বৰষুণত আধাতিতা হৈও মানুহে শুনিছিল নিতাল নিস্তক ভাৱে ।

বোকাখটিয়া বাইজে সেইদিনা উপলব্ধি কৰিছিল কলাগুৰু বাভাৰ শিল্প আৰু সাহিত্যৰ প্ৰতিভা । ইয়াৰ বাহিৰেও বোকাখাটৰ পুৰণী সাহিত্য সভাৰ পৰা শ্ৰীচিদানন্দ শইকীয়াৰ উদ্যোগত বহাগী কবি বয়ু চৌধুৰী আৰু বাভাক সম্বৰ্দ্ধনা জনোৱা

হ'ল। বোকাখাট পাব্লিক হলত। শিল্পী বাভাৰ কথা শুনিবলৈ বাইজ আহিল, তেখেতে আবন্ত কৰিলে নিজৰ কাহিনী। ইয়াত তেখেতৰ কথাৰ ওপৰত ভিত্তি ৰাখি শিল্পী জীৱনৰ এটা বিবৃতি দিয়া হ'ল।

* * * ১৯২৮ চনৰ এটা মধুৰ সন্ধ্যা। কলিকতাৰ "এম্পায়াৰ থিয়েটাৰ হল" দৰ্শকেৰে পৰিপূৰ্ণ। মঞ্চত কছ নৰ্ত্তকী আলা পাভা লোভাই নৃত্য দিছে। পাভা লোভাৰ নৃত্য চাই বিপন কলেজৰ বিজ্ঞানৰ ছাত্ৰ বিয়ু বাভাৰ দুচকুত পানী। সেই দিনাহে তেখেতে অনুভৱ কৰিব পাৰিছিল যে নাছি নাছিও মানুহে মানুহক কন্দুৱাব পাৰে। নৃত্য পতিয়সীৰ নৃত্য প্ৰদৰ্শন শেষ হোৱাৰ পাচত বাভাই তেখেতক নৃত্য শিকাবলৈ অনুৰোধ কৰিলে। পাভালোভাই তেখেতক ক'লে যে অসমৰ শিল্পীক নৃত্য শিকাবৰ অধিকাৰ তেওঁৰ নাই। কাৰণ অসমৰ দৌল দেৱালয় বিলাকত যি নৃত্যৰ ভঙ্গিমা আছে, সত্ৰ বিলাকত শঙ্কৰী কলাৰ যি মোচাক আছে সেই বিলাক আহৰণ কৰিব পৰা শক্তি মোৰ আজিও হোৱা নাই "

এই একাষাৰ কথাই বিজ্ঞানৰ ছাত্ৰ বাভাৰ মন বিজ্ঞানৰ পৰা জঁাতৰাই আনি কলাত লগালে। কলাৰ ছাত্ৰ হৈ কলাৰ সাধনা কৰিলে। ভাগৱত সমুদ্ৰ মন্ত্ৰন কৰিলে। দুজনা গুৰু শঙ্কৰ-মাধৱৰ লগত চিনাকি হ'ল। দুজনা গুৰুৱে প্ৰাণ ভৰি আশীৰ্বাদ দিলে। ক্ৰীহন্ত মৃত্যুৱৰ্জী চকুৰ আগত জিলিকি উঠিল। দৌল দেৱালয়ৰ খোদিত মূৰ্ত্তিবোৰে বাভাক সাৱতি ললে। প্ৰস্তৰ মূৰ্ত্তিবোৰে মূৰ্ত্তিমান হৈ বাভাক দিলে মুদ্ৰা অঙ্গ-চালনা আৰু প্ৰকাশ ভঙ্গিৰ জ্ঞান। সত্ৰৰ মোচাক বোৰৰ পৰা মোকোই উদ্ধাৰ কৰিলে। বৈজ্ঞানিক পদ্ধতিৰে ফহিয়াই লৈ তাতে পালে মানুহৰ জীৱন দৰ্শন, তাতে পালে জীৱনৰ অমৃতৰ সুখ।

শিল্পীৰ সাধনা সফল হ'ল। নটৰাজে বৰ দিলে, সম্বন্ধী
নিজে আহি কণ্ঠত থিত দিলে, অতীজৰ চিত্ৰলেখাৰ লেখনি দাল
অগ্নিগড়ৰ মাজ-মজিয়াত বিচাৰি পালে, বিশ্বকৰ্ম্মাই তথাস্তু বাণীৰে
অভয় দিলে।

নৃত্যৰ মধ্যমেৰে পৰ্বত ভৈয়ামৰ মাজত সম্বন্ধ স্থাপন কৰিলে।
সূত্ৰধাৰ, ননিচোৰ, ওজাপালি, কৃষ্ণাৰ্জুন, মদনভগ্ন (কামৰূপ সৃষ্টি)
বৰ্ণ বিভাজন, ব স, চালি হৰমোহন, তাণ্ডৰ নৃত্য আদি প্ৰদৰ্শন কৰিলে
লোকনৃত্যত শিল্পীৰ কোমল হাতৰ পৰশত নতুন ৰূপেৰে জিলিকি
উঠিল। চিফুং গগনাৰ মাত, মাদলৰ চেঙ লৈ ওলাই আহিবলৈ—
শিল্পীয়ে সাহস পালে, চাৰিও দিশৰ পৰা প্ৰশংসাৰ জোৱাৰ আহিল।

এখন সত্ৰত নৃত্য প্ৰদৰ্শন কৰিবলৈ যাওতে এই গৰাকী
শিল্পীয়েই সত্ৰাধিকাৰক কৈছিল—মই কছাৰী মানুহ, মই জানো
সত্ৰৰ নাম ঘৰত প্ৰবেশ কৰিব পাৰিম? উত্তৰ স্বৰূপে সত্ৰাধিকাৰ
দেৱে কৈছিল আপোনালোক, যেনে নহওক নৃত্যকাৰ যেতিয়া গন্ধৰ্ব।
মানুহ হলেও দেৱত', ঋষি মুনিৰ উক্তিৰূপে “দেৱম ভূহা দেৱম
ভূতম” অৰ্থাৎ দেৱতা সাজি দেৱতা হোৱা এই জনেই মহান ব্যক্তি।
এইজন ব্যক্তিৰ হাতৰ পৰশত খোলৰ বোল, মৃদঙ্গৰ লহৰী, বৰগীত
ভতিমা বাগ, বাগিনী সকলো বিলাক লুপ্ত কৃষ্টি উদ্ধাৰ হ'ল। সেই
কাৰণেই অসম সাহিত্য সভাৰ ভৈয়ামৰ অধিবেশনত সভাপতি
আসনৰ পৰা কৈছিল বাভাৰ আভা আৰু জ্যোতিৰ জেউতিয়ে
অসম আকাশ উজ্জ্বল কৰিব।

১৯৪০ চন সৰ্বভাৰতীয় শিল্পীৰ সমাবেশ হ'ল কাশী চহৰত
ভাৰতৰ বিখ্যাত শিল্পী উদয় শৰ্ম্মৰ লগত বাভাৰ প্ৰতিযোগিতা
আৰম্ভ হ'ল। তাণ্ডৰ নৃত্যৰ এটা মুদ্ৰা ভক্তিমাৰ উদয় শৰ্ম্মক
পৰাস্ত কৰি সৰ্বভাৰতীয় পুৰস্কাৰেৰে পুৰস্কৃত হ'ল বাভা— আৰু
শিল্পী বাভাৰ আভাৰে আলোকিত হ'ল অসমৰ অসমীয়া সমাজ।

কলিকতা মহানগৰীত মঘাই ওজাৰ ঢোল, ভূপেন হাজৰিকাৰ
গীত আৰু বাভাৰ মধুৰ কণ্ঠত বঙ্গালী সমাজ আনন্দিত হৈ
শোভাযাত্ৰাৰে শিল্পীক সন্মান জনাইছিল।

বাভাৰ তুলিকা বাৰ্থ হোৱা নাছিল— তেখেতে আঁকিলে
মহাপুৰুষ শঙ্কৰ মাধৱৰ ছবি, বাভিতে আঁকি উলিয়াই দিলে
বীৰ বীৰাজনা সকলৰ প্ৰতিকৃতি, কাপৰ পৰা উলিয়ালে অত্যধিক
গীত, মহাকাব্যৰ ভিত্তিত লিখিলে 'থিয়বী অব ইভলিউশ্যন' এই
কবিতাৰ কেইশাবীমান তুলি দিয়া হ'ল।

* * *

এনে ধৰণীত মই

জহনীত বীজময় স্বভাৱ পাঞ্জৰ বিহীন ফীট হই

ফুৰিছিলো ওপল্লি ওপল্লি

সৃজনৰ আদিম সূৰভি সৃষ্টি সৃষ্টি।

ভাৱ পিচে লাহে লাহে ক্ৰমবিকাশৰ কালে

প্ৰলয় পয়োধি জলে সাঁতুৰি সাঁতুৰি

বলো মই মন্ত্ৰে ৰূপ ধৰি।

এইয়া জানো ভগৱতৰ দাৰ্শনিক ভৱ নহয় ?

যি জনে সাহিত্য দৰ্শন কৃষ্টি সংস্কৃতি, গীত, বাগ, সুব, তাল,
নৃত্য, নাট্য সকলোৰে জ্ঞান আহৰণ কৰি লুপ্ত কৃষ্টি উদ্ধাৰ কৰিলে
তেওঁ জানো কলাগুৰু নহয় ? এইজন মহামানৱক উপেক্ষা কৰি
শঙ্কৰ মাধৱক চাব খোজা জনৰ চকুত নিশ্চয় চলিহা পৰিব।
এই ব্যক্তি জনক আমি পালো—।

চিত্ৰকৰ, নৃত্যকাৰ, অভিনেতা, নাট্যকাৰ, গীতিকাৰ,
বাগ্গকৰ, কথাশিল্পী, সাহিত্যিক আৰু সমালোচক হিচাবে।

এখেত আছিল বানফেজৰ সংগীত পৰিচালক বাভা—

দম্ দম্ গ্রামোফোন কোম্পানীত নাটক লিখি বাণীবদ্ধ

কৰোৱা বাভা--

চিৰাজ নিৰ্মোতা বাভা -

এৰাবাটৰ সুৰত ভুজলুং কাকা বাভা—

ছিৰাজ নাটকৰ আঘনা কাই বাভা -

প্ৰতিধ্বনিৰ খাছিয়া চিয়েম বাভা—

আজি আক বাভা নাই। শ্ৰীকৃষ্ণৰ বৈকুণ্ঠ প্ৰয়াণ নৃত্যৰে মহাকালক মাতি আনিলে — বিহ কাঁড় কণ্ঠত লাগিল, তিনটি পুত্ৰ আৰু পত্নীক এৰি অনন্ত ধামলৈ গুছি গ'ল। কিন্তু প্ৰতিধ্বনি বাজি থাকিব চিৰ কাললৈ। কবিৰ কথা অসত্য নহয়....।

“ফুল মৰহিলে থাকিব সৌৰভ

জোনটি দুবিলে থাকিব ভৰা

সপোন ভাগিলে মাধুৰী থাকিব

তাৰ জেউতিত ভূৱন ভৰা”

জীৱনটো যদি ফুলৰ লগত তুলনা কৰা হয় তেনেহলে তাৰ সৌৰভ বাশীয়েই জীৱনী। যদি সেয়ে হয় কলাগুৰুৰ সৌৰভ পৰ্বতে ভৈয়ামে দেশে দেশান্তৰে বিয়পি পৰক।

জীৱন কালত যি জনে শান্তি নাপালে, সুখৰ মুখ নেদেখিলে জনতাৰ প্ৰাণৰো প্ৰাণৰ, মনৰো মনৰ মাজত থকা দৈনতা যিনিকে সাৱতি ললে সেইজন কলাগুৰু বাভা ককাইদেউৰ আত্মাই শান্তি পাওঁক, তৃপ্তি পাওঁক— আত্মাৰ সদগতি হওক —।

শান্তি শান্তি শান্তি।

.....বিষ্ণু বাভাৰ গদগ্গৰ্শৰ স্মৃতিৰে.....

ভূপেন হাজৰিকা,
বোকাখাট।

১৯৫৮ চন। আহিন মাহ গোলাঘাট নগৰৰ পৰা দহ মাইল দূৰত অৱস্থিত দৈগ্ৰোং এখনি সৰু ঠাই। বিশেষকৈ হীন — দৈগ্ৰোং। গোলাঘাট জিলা কৃষক সভাৰ বাৰ্ষিক অধিবেশনৰ উলহ মালহ। “হালো হজুৱা তলমজলিঘা”। কৃষকৰ গাৰ পিৰ-পিৰনি। বিষ্ণু বাভা নিদিষ্ট বক্তা। আমি কুৰুৱাবাহী সত্ৰৰ একমাত্ৰ সাংস্কৃতিক অনুষ্ঠান কুৰুৱাবাহী যুৱক সংঘৰ জৰিয়তে এটি সাংস্কৃতিক দল লৈ গৈছিলো। কৃষকৰ সমবেত ৰাজহুৱা সভাত বিষ্ণু বাভাই বক্তৃতা দিছিল.... “বাইজ এই চৰকাৰ ভাঙিব হ’ল.... যি চৰকাৰে মাটিহীন কৃষকক মাটি দিব নোৱাৰে, যি চৰকাৰে আশ্ৰয় হীন ভাবে চৰকাৰী গ্ৰেজিঙত আশ্ৰয় লোৱা হেজাৰ হেজাৰ দৰিদ্ৰ খেতিয়কৰ উচ্ছেদ কৰিব পাৰে সেই চৰকাৰ সলনি কৰিব হ’ল”.....। বহুত কথা বহুত জ্ঞান..... বিষ্ণু বাভাৰ হজলুং কাকৰ জীৱন্ত ৰূপ....। বাতিৰ সাংস্কৃতিক অনুষ্ঠানত সেই হজলুং কাক বিষ্ণু বাভাই ভাও দিলে শব্দৰ বৰ গাৱনৰ ৰূপেৰে..... দৈগ্ৰোঙৰ ঐতিহাসিক তাৎপৰ্য্য ডাঙি ধৰি...। বাজা বিজয়ি আত্মাৰ গৰাকী বিষ্ণু বাভা। কুৰুৱাবাহী সত্ৰৰ কিন্তুৰ শিল্পী বৃন্দই শব্দবিবেশন কৰিছিল অক্ষীয়া সূত্ৰধাৰৰ নাচ....বিষ্ণু বাভাৰ মন তেতিয়া খুটিয় পঞ্চদশ শতিকাত....

হাতত মাইক লৈ নৃত্যৰ শেষত মুখেৰেই লহৰ তুলিলে.....
 গুৰুজনাৰ 'মাহুৰ' ৰাগ—“তাওঁ তাক তাওঁ তাক থিৰ্ থি টাক্
 থিৰ্ থি টাক্ ধেই”... আপোন ভোলা হৈ বিষ্ণু বাভাই নাচি
 দেখুৱালে..... বৰপেটাৰ মতুৱা নাচ.... সূত্ৰধাৰ নাচ.... গাই
 শুনাগৈ গুৰুজনাৰ ৰচিত প্ৰথম বৰগীত..... “মন মোৰ ৰাগ
 চৰণহি লাগু”। সেই সুৰ.... সেই লয়... সেই তাল.... সেই
 মান... দুহেজাৰ জনতাৰ একক নিৰবতা বিষ্ণুবাভাৰ সেইয়া কি
 ৰূপ..... ।

আমি ঘূৰি আহিম বুলি ভবা স্বৰ্বেও বাছ খনৰ যান্ত্ৰিক
 বিজুতিৰ বাবে... আমি গোটেই দলটো সেই ৰাতিৰ বাবে এখন
 হোটেলৰ ভিতৰত কটাৰ লগা হ'ল— বিষ্ণু বাভাও আছিল আমাৰ
 দলত, তেখেত নুমলিগড়ৰ শ্ৰীযুত দণ্ড কচাৰীৰ ঘৰলৈ আহিব ।
 আমাৰ কাৰো বিচনা নাছিল— বিচনা আছিল মাত্ৰ বাভাৰ ।
 তাকেই ঠিক কৰি দি বিষ্ণু বাভাক শুৱলৈ কলো - । বাভা
 নুশুলে— আবন্ত কৰিলে “অজ্ঞাত বাসৰ” “বিৰাট পৰ্বৰ” এড্-
 ভেনচাৰ মোৰ নৃত্য পটীয়সী গাভৰু কেইজনী... সুৰৰ পূজাৰী
 থিনিয়ে জুম বান্ধি বিষ্ণু বাভাক বেৰি ধৰিলে.... খেনোৱে মূৰ
 পিটিকি দিলে.... খেনোৱে আঙুলি টানি দিলে.... খেনোৱে
 ভৰি পিটিকি দিলে... আহিন মাহৰ এটি ৰাতি ঘণ্টাৰ পাচত
 ঘণ্টা এড্ভেনচাৰ কাহিনী কৈ কৈ বিষ্ণু বাভাই সকলোকে
 পাহৰাই দিলে... এটি বিমিদ্ৰ ৰজনী কটোৱাৰ কথা ।

১৯৬৫ চন । কুৰুৱাবাহী । বিষ্ণু বাভাক সম্বৰ্দ্ধনা জনাবৰ
 বাবে কুৰুৱাবাহীৰ একমাত্ৰ সাংস্কৃতিক কেন্দ্ৰটি উদ্বল মাখল.... ।
 কলাগুৰু সম্বৰ্দ্ধনা জনাব.... অপাৰ আনন্দ.... বং বহইচ.... সেই
 সন্ধিয়াত বিষ্ণু বাভাৰ লগত বোকাখাট হাইস্কুলৰ প্ৰধান শিক্ষক,
 বাভাৰ লগৰীয়া লিখক শ্ৰীযুত চিদানন্দ শইকীয়া— মই আক দুই

এজন....। সভা আবৃত্ত হ'ল। কুকরাবাহীয়া শিল্পীয়ে বাভাক
আদৰণী জনালে... সত্ৰীয়া বাওবে.... বাভা আনন্দত আত্মহাৰা....।
....চেলিং কাপোৰ.... ফুলাম গামোছা.... আদৰা হ'ল বাভাক....
বাভা যেন এক বেলেগ ৰাজ্যত বিচৰণ কৰি আছে...। আমাৰ
শিক্ষাগুৰু শ্ৰীযুত চিদানন্দ শইকীয়াই সম্বৰ্দ্ধনাৰ শেষত.... উদ্ভাৱ
কৰ্ণেৰে চিঞৰি চিঞৰি কৈছিল.... “মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱৰ পৰমত্ৰা
যুগত গুৰুজনাৰ সমগ্ৰ শিল্পী সত্তাৰ (ধাৰ্মিক ৰচনাৱলীৰ বাহিৰে)
একমাত্ৰ অধিকাৰী.... বিষুৱ বাভাদেৱ.... গায়ন বাভা, ধায়ন বাভা...
গীতিকাৰ বাভা... নৃত্যবিদ বাভা... চিত্ৰকাৰ বাভা... বাগ্মীবৰ
বাভা... সুৰকাৰ বাভা.... আজিৰ অসমীয়া সংস্কৃতিৰ বৰষণৰ ঘাইখুটা
বাভা.... ইত্যাদি ইত্যাদি... বহুতো.... হেজাৰ দৰ্শকৰ হাত চাপৰি...।
বিষুৱাভা মোন.... কিহৰাৰ ইমচনত... ‘চেণ্টিমেণ্টেল’ বিষুৱ বাভা
এই যুগৰ যেন এগৰাকী বশিষ্ঠ মুনি.... বিষুৱ বাভাই বক্তৃতা দিবলৈ
যেতিয়া ঠিয় হ'ল মঞ্চৰ ভিতৰত বাজি উঠিল.... শঙ্খ.... ঘণ্টা....
উকলিৰ ধ্বনি....। বিষুৱ বাভাই অনৰ্গল ভাবে বক্তৃতা দি গৈছিল....
কুকরাবাহী সত্ৰৰ ঐতিহাসিক পটভূমিৰ কথা.... কেনেকৈ মাধৱ
পুৰুষে বংশী গোপালক পঠাইছিল উজনিৰ ধৰ্ম্য প্ৰচাৰৰ বাবে...
কেনেকৈ বংশী গোপালে আহি কুকরাবাহী সত্ৰ প্ৰতিষ্ঠা কৰিলে....
বৰ্তমান সত্ৰাধিকাৰ সকলৰ এক গোড়ামী মনোভাব দেখি বিদ্ৰোহী
বাভা যেন অতি বিদ্ৰোহী হৈ উঠিল.... অসমীয়া সমাজত যেন
কুটি সংস্কৃতিৰ যবনিকা পৰিব... আহ্বান জনালে ডেকা শিল্পী
দাহিত্যিক সকললৈ.... তেওঁলোকেই অসমক জীয়াই ৰাখিব
লাগিব.... বহুত আশা... বহুত ভৱসা... বহুত জীৱন্ত কল্পনা।
সেই ক্ষণত যেন অনুমান হৈছিল... বিষুৱ বাভাই অসমীয়া সমাজত
থকা অন্তায় অধৰ্ম্য ব্যভিচাৰবোৰ ভাঙি ছিঙি পিহি কালৰ ৰথৰ
চকৰিৰ অগ্ৰগতিৰে সমগ্ৰ জাতিটোক যেন আগুৱাই নিয়াৰ

কঠোৰ সংগ্ৰাম কৰিব... । এই আশাৰে জানো বাভাই হেজাৰ
সংগ্ৰামী জনতাৰ মাজত... অযুত শিল্পী প্ৰাণত... অগণন অসমীয়া
প্ৰাণত সোমাই জীয়াই থকা নাছিল... ?

বিষ্ণু বাভা সকলোতে ব্যস্ত । কৃষক সভা,... কমিউনিষ্ট
পাৰ্টি... বিপ্লবী কমিউনিষ্ট পাৰ্টি... কোনো ভ্ৰাম্যমান থিয়েটাৰ দল...
কোনোবা সত্ৰৰ ভিতৰ চ'ৰাত... কোনো বিশিষ্ট মজলিচত... ।
উজনি অসমলৈ আহিলে... মোৰ খবৰ লয়... মোৰ ইয়াত সোমায়...
লগ নেপালে কাষৰে হোটেলৰ 'মালিকজনক কৈ যায়... "মই
পৰহিলৈ ফিৰিম তাক কব" । এদিন মনত পৰিছে... বাহিয়াৰ
পৰা এটি সাংস্কৃতিক দল গুৱাহাটীলৈ আহোতে বিষ্ণু বাভাই
তাত অভ্যর্থনা সমিটিৰ হৈ সম্বৰ্দ্ধনা জনাইছিল... বক্তৃতা দিছিল
বোধহয়... মনত নাই... । কিছু দিনৰ পাচত গুৱাহাটীৰ এখন
জনৈক আলোচনীত "বিষ্ণু বাভাই বৰ্তমান অসমীয়া সংস্কৃতিলৈ
একো অৱদান আগবঢ়োৱা নাই—কিয় তেওঁক শিল্পী হিচাবে
পূজা কৰিব লাগে বা আগ শাৰীৰ স্থান দিব লাগে" এনে
ভাৱাৰ্থৰে এটি সমালোচনা প্ৰকাশ পাইছিল । আলোচনীৰ পাচত
বিষ্ণু বাভাৰ সমালোচনা পাই আমাৰ অসম্ভৱ বেধ কৰিব নোৱাৰা
খং উঠিছিল — প্ৰথমতে আলোচনী খনৰ কৰ্ম্য কৰ্তা সকললৈ—
কিয় তেওঁলোকে এজন কলাগুৰুক এনে বিৰূপ মন্তব্য দিলে...
এই সাহস হ'ল ক'ত ? দ্বিতীয়তে বিষ্ণু বাভালৈ— কিয় তেখেতে
তাৰ প্ৰত্যাহ্বান দিয়া নাই— । এদিন লগ পাই কিবা কিবি
খঙতে কৈছিলো— আলোচনীত উত্তৰ কিয় দিয়া নাই বুলি... বিষ্ণু
বাভাই হাঁহি হাঁহি কৈছিল... "খং কৰি তোৰ লাভ নাই... এই
বোৰ প্ৰত্যাহ্বান কথা নহয়... তহঁতেতো জান... এটি কপৰ মুদ্ৰাৰ
যদি এফাল জ্যোতি প্ৰসাদ হয় অসমৰ সংস্কৃতি জগতত সেই
দশকত বা তাৰ পিচৰ দশকত আনটো ফাল কোন হ'ব ?

সৰ্ব্বেশ্বৰ চক্ৰবৰ্তী, ভূপেন হাজৰিকা, যতীন গোস্বামী আদি কবি
বৰ্তমান অসমত বহুতো অখ্যাত খ্যাত শিল্পী আছে এই সকলে
কপতক্ষা সুন্দৰৰ আৰাধনা প্ৰেৰণা পালে কাৰ পৰা ? অৱশ্যে
তেওঁলোকক সকলো প্ৰকাৰে ময়ে সৃষ্টি কৰিছো বুলি নকওঁ ।
কোনোবাই কিবা কিবি মোৰ বিৰুদ্ধে লিখিলেও মই বেয়া
নেপাওঁ কাৰণ এতিয়া মই একো কৰিব পৰা নাই... । এইয়া
একেবাৰে সঁচা অ'।' মই মোৰ সমগ্ৰ উত্তপ্ত অৱস্থাটোৰ হীম
চেচা হৈ গ'ল যেন অনুভৱ কৰিছিলো, মূৰ দোঁ খাই গৈছিল....
বিষ্ণু বাভাৰ সেই যুগল পদত.... সেইয়া কাম-ক্ৰোধ দমন কৰিব
পৰা মহান হৃদয়ৰ অধিকাৰী বিষ্ণু প্ৰসাদ বাভা.... ।

...মনত পৰে... চীনা আক্ৰমণৰ সময়ত মই তেতিয়া
কলিকতাৰ... বিষ্ণু বাভাক পঘাৰে ককালত বান্ধি (চীনা পত্নী
কমিউনিষ্ট বুলি) নিয়া খবৰটো মোৰ এজন শিল্পী বন্ধুয়ে মোলৈ
'তিনি লাইনৰ' আখৰ পঠাই জনাইছিল... সেই দিনা মোৰ
অসম চৰকাৰ তথা অসমীয়া জন সাধাৰণৰ প্ৰতি ঘৃণা আহিছিল.... ।
এজন মহান শিল্পীক তোমালোকে বুজি নাপালা.... এদিন
উপলব্ধি কৰিবা.... । সেইয়ে বিষ্ণু বাভাক কলিকতাৰ পৰা ঘূৰি
অহাৰ পাচত এদিন আমাৰ ইয়াত থাকোতে উনুকিয়াই দিলো.... ।
বিষ্ণু বাভাই একো উত্তৰ নিদিছিল... দেখিছিলো বিষ্ণু বাভাৰ
চকু বঙা হৈ উঠিছিল ।

স্মৃতিয়ে মন গবকে.... বিষ্ণু বাভাৰ মৃত্যু হব নোৱাৰে.... ।
...অসমীয়া কৃষ্টি ৰাছিয়া আৰু আমেৰিকাত দেখুৱাবৰ বাবে এটি
প্ৰবল হেপাহ আছিল বিষ্ণু বাভাৰ... এই সম্পৰ্কীয় এটি পৰিকল্পনা
তেখেতে মোক কৈছিল.... ১ জনীয়া এটি শিল্পী দল লৈ এই
পৰিকল্পনাৰ বাস্তৱত ৰূপ দিবলৈ থকা আশা যিনি ... বাভাই
জীৱনত পূৰ্ণ কৰিব নোৱাৰিলে । মই সেই পৰিকল্পনাৰ কথাতেই

প্রসঙ্গ ক্রমে এদিন কৈছিলো.... "৯ জনীয়া দলৰ শিল্পী সকলে
বজাবই নে নাচিব.... নে গাবই সবহ কৰি নলয় কিয় ?"
তেখেতে হাঁহি হাঁহি কৈছিল.... "তই বব হেবাং হৈ আছ অ"
মই ব্যৱহাৰ কৰিব লগা যন্ত্ৰ সঙ্গীত থিনি সকলো টেপ কৰি
লৈ যাম...এফালে টেপ ৰেকৰ্ডত অসমীয়া নাচৰ যন্ত্ৰ আৰু কণ্ঠ
সঙ্গীত বাজিব আন ফালে অসমীয়া শিল্পীয়ে বিশ্বমুখী হৈ অসমীয়া
নাচৰে বাদেশী জনতাক আকৃষ্ট কৰি তুলিব... মোৰ মন নাচি
উঠিছিল... সেই দিন কেতিয়া আহিব বাট চাইছিলো... বিষ্ণু-
ৰাভাই পৰিকল্পনা লৈয়ে আমাক এৰিলে... কান্দো.... নিৰলে....
নিজানে.... । হায় অসমী তুমি সচায়ে দুখনী.... ।

মন মাগবত জোৱাৰ আহে.... বিষ্ণু ৰাভাৰ লগত কথা
পাতিবলৈ ... একো ভাবিব নালাগে.... কোনো নিয়ম কানুন
জানিব নালাগে... তেখেতৰ কাষ চাপিলে নিজকে ধূলি কণা যেন
অনুভৱ হৈ.... সোধো বুলি ভবা কথা পাহৰো.... । আজি কি
বুলি শ্ৰদ্ধা জনাওঁ... তেখেতৰ পদস্পৰ্শ ভক্তি জনাওঁতে সাবতি
লোৱা অৱস্থাতো আজি মোৰ দৰে তেখেতৰ অগনন .... শিল্পী
শিষ্যই অনুভৱ কৰিছে... কান্দি কান্দি হিয়া উদিয়াই...

....ককাইদেউ আমাৰ সেৱা গ্ৰহণ কৰিব.... ।

— :)(°)(:—

ৰাভা ককাইদেউক যি দৰে জানো—

ভবেশ শইকীয়া

বিষ্ণু ৰাভা কমিউনিষ্ট, কলা সাধক, সংগ্ৰামী শিল্পী।
বিষ্ণু ৰাভা কলা গুৰু অসমৰ জননেতা। এই গৰাকী ব্যক্তিক
বহুবাৰ লগ পাইছো— ৰাজনৈতিক মজিয়াত শিল্পীৰ পৃথিবীখনত।
সমগ্ৰ অসম জুৰি আজি কমিউনিষ্ট পাৰ্টি আৰু অসম সাহিত্য
সভাই “বিষ্ণুৰাভা স্মৃতি দিবস” পালন কৰিছে। এই দিবসত
ৰাভাদেৱক এবাৰ স্মৰণ চোৱাৰ মানসেৰে কেইটিমান মই জনা
কথা লিখিব খুজিছো। এয়ে হ'ব মোৰ সংগ্ৰামী শিল্পীলৈ সন্দ্ৰ
প্ৰণাম....।

১৯৬৩ চনৰ ৭ আগষ্ট। শ্বিলঙৰ অপেৰা হলত কমিউনিষ্ট
পাৰ্টিৰ ৰাজহুৱা সভা। বক্তৃতা দিব ফণী বৰা আৰু বিষ্ণু ৰাভাই।
পুৱা বেলাতেই শ্ৰীপ্ৰফুল্ল মিশ্ৰই খবৰ দি গ'ল চাৰি বজাত
অপেৰা হলত সভা। যাবা! চাৰি বজাৰ লগে লগেই ৰাভা
হলো। ৰাভা ককাইদেউ এচুকত এখনি চকীত বহি আছে।
মোক দেখিয়েই চিৰাচৰিত হাঁহিটি মাৰি কাষলৈ মাতিলে।
গ'লো। কাষত বহুৱাই সম্পূৰ্ণ ব্যক্তিগত কথা পাতিছিলো।
সভা আৰম্ভ হ'ল। ৰাভা ককাইদেউ বক্তৃতা দিবলৈ উঠিল।
আৰম্ভ কৰিলে দেশৰ ৰাজনৈতিক পৰিস্থিতি ওপৰত
বক্তৃতা। কংগ্ৰেছ চৰকাৰৰ অমানবীয় ব্যৱহাৰৰ কথা কৈ তীব্ৰ
সমালোচনা কৰিলে। মানুহে পাহৰি গ'ল শিল্পী ৰাভাক।
—এইয়া শিল্পী ৰাভা নহয়। বিপ্লবী বীৰ কমিউনিষ্ট ৰাভা।

গধূলি বিধান সভাৰ সদস্যবৃন্দৰ বাসভৱনৰ পৰা বাভা ককাইদেউক নিমন্ত্ৰণ জনাই আনিছিলো। আমাৰ বাসস্থান 'বিন্দু কটেজ'লৈ। দুটা বছৰৰ পিছত এইয়া বাভা ককাইদেউক পাইছো। এই সময় চোৱাৰ ভিতৰত বাভাৰ জীৱনৰ ওপৰেদি বহুত ধুমুহা বাগৰি গ'ল। পত্নী হেৰুৱাইছে। মাতৃহাৰা শিশু দুটক চিনাত এৰি পুৱণী নিগা গুছি যাব লগা হ'ল উৰিষ্যাৰ জেললৈ। (অপৰাধ— চীনা পত্নী কমিউনিষ্ট) জীৱনৰ মাজলৈ নামি আহিছে দৰিদ্ৰতা। ...সেইদিনা বাভা ককাইদেউ কণ, ক্লান্ত। বেচিকৈ ঘূৰি ফুৰিব নোৱাৰে, অনৰ্গল বক্তৃতা দিব নোৱাৰে। ভাগৰ লাগে, ফোপনি ধৰে। ....এই গৰাকী ব্যক্তিয়ে এদিন ছয় ঘণ্টা ধৰি বক্তৃতা দিছিল গ'ন গাইছিল। বাভা ককাইদেৱে কৈছিল 'উৰিষ্যাৰ জেলেই মোক বেমাৰ দিলে। ককাইদেউৰ মুখখনিলৈ চাইছিলো— খীন, শ্লান পৰি যোৱা মুখখনি চুলিবোৰ অসংঘত। মুখত তেতিয়াও চিৰ বিৰাজমান তাঁহিটি। এটা মূহুৰ্ত্তত বহু কথাই ধেনাই গ'ল—। অসমৰ কলা সংস্কৃতিক ওজা, বাইজৰ দুখত দুখী, চিৰ বিপ্লৱী মহান ব্যক্তি বিষ্ণু বাভা...। তেখেতৰ অন্তৰ্গত উৰিষ্যাৰ জেলতেই আৰম্ভ হয়। তেজ ক্ৰিয়াৰ চাপ বৃদ্ধি হৈ তেখেত কণ। বেচি খোজ দিলে, কথা কলে, ভৰি কপে, দুৰ্বল লাগে— ককাইদেৱে আমাক কৈছিল। শ্বিলঙলৈ আহিছিল। ঘূৰি যাবলৈ পইচা নাই। ব্যক্তি জীৱনৰ কথা নভবা, দৰিদ্ৰতালৈ ভ্ৰক্ষেপ নোহোৱা বিষ্ণু বাভা কোনো দিন বিপদত নপৰে। শ্বিলঙতো পৰা নাই। ঘূৰি আহিবলৈ আমি পইচা দিছিলো। শিল্পী ভূপেন হাজৰিকাই ল'ৰা দুটালৈ কাপোৰ-কানি দিছিল।

গধূলি আমাৰ বাসস্থানত সম্পূৰ্ণ ঘৰুৱা ভাৱে ভাত খাইছিল। তেতিয়া বাভা ককাইদেৱে তেখেতৰ জেল

জীৱনৰ (উৰিষ্যা জেলৰ) কথা আমাক কৈছিল —। 'ব'মডিগা পতনৰ পিছদিনা নিশা মই যেতিয়া শিশু দুটক বুকুত মাৰি লৈ আছিলো, ৰাতি তিনি বজাত সহস্ৰ পুলিচ গৈ মোক থানালৈ লৈ আনে। এৰি আহো বিচনাতেই সেই শিশু দুটক। তাৰ পিছত নগাওঁ, গুৱাহাটী জেলত এৰাতি কৰি ৰাখি লৈ যায় উৰিষ্যালৈ ৫০ জন সহকৰ্মীৰ লগত। খবৰ নাপালো ক'ত আছে মোৰ শিশু দুটি।' ৰাভা ককাইদেৱে সেই জেলত নাটক লিখিছিল কবিতা লিখিছিল। তেখেতে কৈছিল — মই লিখা নাটক গোবীন্দৰহঁতে মোৰ ৫৪তম জয়ন্তী পাতি অভিনয় কৰিছিল। সেইয়া তেখেতে কোৱা মতে তেখেতৰ প্ৰথম জন্ম জয়ন্তী। তেখেতৰ নাটকখনি আৰু কবিতাবোৰ ক্ৰীমুৰ্বেণ গগৈৰ হাতত আছে বুলি ককাইদেৱে কৈছিল। আমি তেখেতক অসমৰ কলা সংস্কৃতিৰ ওপৰত কিছু প্ৰৱন্ধ লিখিবলৈ কৈছিলো। তাৰ উত্তৰত তেখেতে কৈছিল — 'মন যায় বহুত লিখিবৰ। নোৱাৰো। এলাহ লাগে। ভাগৰি পৰো'। শিল্পীৰ দৃষ্টি শূণ্যত বিলীন হৈ গৈছিল। অন্তৰে যেন বিনাইছিল — কিবা নাই নাই অসমৰ বক্তা কেন্দ্ৰীক শিল্পীৰ পৃথিবীখনৰ প্ৰতি লক্ষ্য কৰি হয়তো ভাবিছিল — সন্মিলিত শক্তি নহলে অসমৰ এই শিল্পীৰ পৃথিবী উজ্জ্বল নহয়।

বাৰ্ত্তি ১১ বজাত তেখেতে আমাৰ পৰা বিদায় লৈছিল। আমাৰ ভাত ৰান্ধনি 'কাঞ্চাৰ' পৰা সুন্দৰ নেপালী ভাষাৰে 'সুন্দৰ ৰান্ধি খুৱালি। যাওঁ দেই' বুলি বিদায় লৈছিল। বিধান সভাৰ হোফেলত তেতিয়া ভূপেন হাজৰিকা, যুগল দাস, কজ্জ বৰুৱা আদি টোপনিড। আমি এৰি আহিছিলো। লৈ আহিছিলো বহুতো খেলি মেলি ভাব...।

১৯৫৭ চনত বোকাখাটৰ বিহু সন্মিলনলৈ ৰাভা ককাইদেউ

আহিছিল। মঘাই ওজাক আহিছিল। সম্মিলনৰ পিচদিনা
 তেখেতে মঘাই ওজাক এষাৰ কথা কোৱা মনত পৰিছে— “ওলাবা
 ভাই আকৌ দিল্লী অসমৰ কৃষ্টিৰে বজ্জন্ জনাই আহিমগৈ”।
 (গনণাট) সংঘৰ অসম শাখাৰ হৈ এই দুয়োগৰাকী শিল্পীয়ে
 দিল্লী মহানগৰী খলক লগাইছিল)

আক এদিনৰ কথা। তাৰিখটো মনত নাই। সেইদিনা
 আছিল জোনাক ৰাতি। তেখেতৰ লগত ৰাস্তাইদি গৈ থাকোতে
 তেখেতৰ এটি পৰিকল্পনাৰ কথা কৈছিল। নিজৰ পৰিচালনাত
 নিজস্ব কাহিনী, সঙ্গীত সংলাপেৰে এখন বোলছবি কৰিব।
 ইয়াৰ কাহিনীৰ পটভূমি হ'ব পাৰ্টিৰ আদৰ্শেৰে জনতাক আগুৱাই
 নিয়া। লাভাংশ হ'ব পাৰ্টিৰ। তিতাবৰৰ শ্ৰীযুত দাসে কিছু
 আৰ্থিক সাহায্য দিব আৰু বাকীখিনি ৰাইজৰ পৰা সংগ্ৰহ
 কৰিব। ককাদেউৰ এই পৰিকল্পনা বাস্তৱত ৰূপায়িত নহল।
 ককাইদেউ গুছি গ'ল। বাতাৰ আছিল অজস্ৰ পৰিকল্পনা
 সপোন। চিৰ আশাবাদী ৰাডাক অসমে আদৰিব নাজানিলে।
 আমি পাছো হেৰুৱালো।

সংগ্ৰামেই জীৱন তোমাৰ
 ৰাইজৰ শৰুতিৰে প্ৰগতিৰ জোৰাৰত
 হাঁহি হাঁহি আকৌ আহিবা
 অসমৰ সমাজখন নকৈ গঢ়িবা .....।

“আশাৰ ৰংঘৰ, বাসনাৰ কাৰেংঘৰ আকাংক্ষাৰ তলাতল
ঘৰৰ আজি সপোন দেখিছো। কোনে জানে এই সপোন
দিঠকত পূৰণ হোৱা দেখিবলৈ পাওঁ নে নেপাওঁ। আগৰ
ভবিষ্যতৰ বংশধৰসকলে তাক পূৰ্ণাঙ্গ কৰি তুলিলেও মোৰ
আত্মাই তৃপ্তি লাভ কৰিব।”

(জাতীয় নাট্যশালা অভিবৰ্ত্তনৰ ভাষণ)

“পঢ়িলো, খেলিলো, ছবি আঁকিলো, নাচিলো, গান
গালো। আৰু কিবা কিবি কৰিলো পাহৰিলো যেন পাওঁ।
যি অলপ অচৰপ মনত পৰিছে, সি বহুত বেছিখিনি
হয়তো আলাই আথানি হৈ বৈছে, যোগ বিয়োগ নে কি কৰে,
মুঠতে ৰাইজলৈ থলো, জুকিয়াই মেলি পাৰিলে লব —।”

— বিষ্ণু প্ৰসাদ ৰাভা।